

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Colonial Calvinism: colonial ideologies of Dutch clergymen in Batavia, ca. 1700-1850

Meer, A. van der

Citation

Meer, A. van der. (2025, October 23). *Colonial Calvinism: colonial ideologies of Dutch clergymen in Batavia, ca. 1700-1850*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/4279534>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4279534>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Samenvatting

Dit proefschrift onderzoekt hoe de koloniale ideologie van Nederlands-Hervormde predikanten en zendelingen in Batavia (ca. 1700–1850) in de kolonie zelf werd gevormd, in voortdurende wisselwerking met de lokale context en actoren. Dit draagt bij aan een historiografische herwaardering van de macht van lokale actoren door te benadrukken dat lokale christenen, niet-christenen, concurrerende religies en koloniale elites actief de koloniale kerkelijke orde vormgaven. Daarmee wordt tevens duidelijk dat koloniale ideologie niet primair in Den Haag of Amsterdam werd gevormd, maar vooral in de kolonie zelf. Bovendien, waar religie in studies over kolonialisme vaak een bijrol speelt, laat dit onderzoek zien dat kerk en geloof juist cruciale pijlers waren van koloniale macht en legitimatie. Belangrijker nog: de studie maakt concreet hoe kerkelijke praktijken koloniale hiërarchieën gebaseerd op ras/ethniciteit, gender, klasse en rang mede vormgaven, en met slavernij vervlochten raakten—via diaconie en kerkelijke tucht. Daarmee sluit het proefschrift aan bij actuele debatten over de erfenissen van kolonialisme en slavernij, waarin religie, ongelijkheid en raciale hiërarchieën steeds nadrukkelijker met elkaar in verband worden gebracht.

Onder ‘koloniale ideologie’ wordt in deze studie verstaan: ideeën over wat de koloniale kerk(gemeenschap) moest zijn, en de praktijken die daar feitelijk vorm aan gaven. Het proefschrift beantwoordt drie deelvragen. (1) Hoe werden de ideeën van predikanten en zendelingen gevormd door hun interacties met belangrijke actoren, waaronder collega’s, politieke overheden, lokale christenen, niet-christenen en concurrerende religies, met name de islam? (2) In hoeverre ontwikkelde zich in de VOC-periode een eigen koloniale kerkelijke cultuur, en bleef deze voortbestaan in de vroege negentiende eeuw? Hiermee wordt de veronderstelde breuk rond 1800 ter discussie gesteld: het moment waarop het handelsimperium van de VOC plaatsmaakte voor de koloniale staat (Nederlands-Indië) en de eerste zendelingen van het Nederlandsch Zendeling Genootschap (NZG) arriveerden— die beide golden als ‘modernere’ verschijnselen dan hun voorgangers. (3) Hoe functioneerden diaconie en kerkelijke tucht in de praktijk als instrumenten van zowel kerkelijke als koloniale macht, en hoe navigeerden lokale bevolkingsgroepen deze instituties?

Door een brede en langetermijnbenadering, die zowel de periode van de VOC als de vroege koloniale staat bestrijkt, laat dit proefschrift zien hoe koloniale interacties en ervaringen de denkbeelden en handelingen van geestelijken diepgaand beïnvloedden. De centrale these luidt dat in Batavia een eigen, lokaal verankerde kerkelijke cultuur ontstond: *Colonial*

Calvinism. Daarbij wordt calvinisme breed opgevat als een sociaal-culturele constellatie van normen, praktijken, ideeën en identiteiten.

Deze hybride kerkelijke cultuur kwam voort uit de voortdurende noodzaak voor predikanten en zendelingen om zich aan te passen aan de koloniale realiteit. Zij balanceerden tussen de verwachtingen van collega's in Nederland en de religiositeit van Maleis- en Portugeestalige christenen, tussen de eisen van de staat en de belangen van de kerk, en moesten bovendien concurreren met de aantrekkingskracht en missionaire ijver van de islam. Het resultaat was een cultuur van strategische ambiguïteit, pragmatisme en ongeschreven regels. Zo werd het samenwonen van koloniale elites met lokale vrouwen vaak gedoogd, en mengden lokale gelovigen hun praktijken met het christendom—gedrag dat predikanten en zendelingen in de praktijk tolereerden of faciliteerden, terwijl zij naar de metropool en naar elkaar een façade van Nederlands-Hervormde orthodoxie en culturele 'Nederlandsheid' ophielden.

Colonial Calvinism raakte daarnaast diep verweven met de lokale samenleving en met koloniale belangen. Diaconale zorg en kerkelijke tucht dienden niet alleen om bekering te bevorderen, maar ook om een hiërarchie van ras/ethniciteit, klasse, gender en rang te bevestigen en af te dwingen. Cruciaal was de verwevenheid met slavernij: de diaconie fungeerde als sociaal vangnet dat eigenaren ontlastte, terwijl totslaafgemaakten vrijlating en maandelijks armengeld kregen in ruil voor bekering. Colonial Calvinism was dus tegelijk een instrument van koloniale macht en een arena van onderhandeling, waarin lokale actoren een grotere rol speelden dan vaak wordt aangenomen. De duurzaamheid van deze orde—die ook de vermeende breuk rond 1800 overbrugde—onderstreept de kracht van deze lokale dynamiek.

Dit onderzoek maakt gebruik van een breed scala aan bronnen, waaronder notulen en correspondentie van de Bataviase kerkenraad, het archief van de diaconie, zendingsbronnen en ego-documenten. Methodologisch kiest dit proefschrift voor een dubbele benadering: enerzijds de analyse van predikanten en zendelingen binnen hun sociale en koloniale context, en anderzijds het gebruik van conflicten en crises als existentiële momenten waarop koloniale actoren definieerden wie ze waren en waar ze mee bezig waren.

Deel I – Late VOC-periode (H1–H4)

Hoofdstuk 1 laat zien hoe kerk en VOC de koloniale samenleving ritueel legitimeerden via dank- en biddagen rond oorlogen, epidemieën en politieke scharniermomenten. Deze rituelen

bevestigden een koloniaal zelfbeeld, maar waren vooral gericht op christelijke elites, terwijl zij tegelijk dienden om niet-christelijke gemeenschappen te imponeren.

Hoofdstuk 2 behandelt de status van predikanten binnen de koloniale elite. Hun kleding, ceremonieën en sociale omgangsvormen bevestigden hun plaats in de bovenlaag, terwijl piëtistische critici hun verwereldlijking bekritiseerden. Tegelijk werd de Nederlandse taal en cultuur expliciet als beschavingsmiddel ingezet.

Hoofdstuk 3 is gewijd aan de omgang met Maleis- en Portugeestalige gelovigen, en toont dat predikanten balanceerden tussen orthodoxie en accommodatie. De islam functioneerde als voornaamste religieuze rivaal, wiens kracht predikanten dwong tot strategische ambiguïteit, maar ook tot een vroeg zendingsbesef—eerder en systematischer dan vaak verondersteld.

Hoofdstuk 4 behandelt de kerk-staatverhouding en band tussen kerk in metropool en kolonie in de context van de Patriottentijd en de Amerikaanse Revolutie. Casussen rond beschuldigingen van kerkelijke onafhankelijkheid (met de Nederlands-Hervormde Kerk in Pennsylvania als spiegel) en debat over de bevoorrechte positie van de Hervormde Kerk tonen hoe kerkelijk Batavia in ideeënstromen meebewoog en zich tegelijkertijd aan bestaande structuren vasthield.

Deze hoofdstukken tezamen tonen dat zich reeds in de VOC-tijd een koloniale kerkelijke cultuur aftekende: op het eerste gezicht met een ‘Nederlands’ gezicht maar in de praktijk zich aanpassend aan de islam en lokale gelovigen, sociaal ingebed in elite-netwerken die deels waren gelokaliseerd, en ook gevormd door contacten met de metropool en zelfs met de bredere Atlantische Revoluties.

Deel II – Vroege negentiende eeuw (H5–H6)

Hoofdstuk 5 laat zien dat de bestuurlijke klasse na de Napoleontische oorlogen verlichte idealen en protestantse eenheid wilde doorvoeren, maar dat achttiende-eeuwse patronen in bestuur, liturgie en sociale inbedding hardnekkig bleken.

In hoofdstuk 6 komen de eerste generaties NZG-zendingen aan bod. Terwijl de zending claimde een hervorming van het koloniale zendingsstreven te belichamen, raakten ook zendelingen al snel *betwixt and between*: door hun afhankelijkheid van koloniale autoriteiten, het integreren in de koloniale elite en moeten accommoderen van lokale gelovigen werden ook zij in meer of mindere mate in de bestaande kerkelijke cultuur ingekapseld. Tegelijkertijd laten

klasse-afstand en ‘strategische intimiteit’ (ook via gezinnen/vrouwen) zien dat de zending tegelijkertijd voor een geleidelijke evolutie van de kerkelijke cultuur zorgde.

Tezamen tonen deze twee hoofdstukken aan dat de breuk rond 1800 gradueel was. Nieuwe spelers (zendelingen) en idealen bewogen binnen een continuüm van eerder gevestigde praktijken. De VOC-cultuur werkte door als kader waarbinnen men innoveerde—en waaraan men soms vastzat.

Deel III – Praktijken: diaconie en tucht (H7–H8)

In hoofdstuk 7 komt de diaconie (armen- en weeszorg) aan bod, en wordt aangetoond dat dit instituut fungeerde als instrument voor ‘christian-making’ én ‘subject-making’. Diaconale steun werd gekoppeld aan gedrag, loyaliteit en hiërarchie. Dit hoofdstuk maakt duidelijk dat diaconale keuzes structureel samenliepen met slavernij-arbeid, politieke loyaliteitsverwachtingen en regulering van de ommelanden; zorg en disciplineren ondersteunden zo de koloniale arbeids- en gezagsorde. De zorg voor wezen illustreert bovendien hoe diaconaal beleid gericht was op het handhaven van een ‘Europese’ en Nederlands-Hervormde bevolkingsgroep.

In hoofdstuk 8 wordt aangetoond dat kerkelijke tucht en diaconale reglementen grenzen binnen de Nederlands Hervormde bevolkingsgroep aanbrachten en bevestigden, via disciplineren (o.a. rond concubinaat en seksualiteit), straffen voor kerkelijk personeel en lokale christenen, en onderscheid binnen de diaconie. De koloniale stratificatie (ras/ethniciteit, rang, klasse, gender) werd door kerkelijke praktijken mede geordend en gelegitimeerd.

Deze twee hoofdstukken maken duidelijk dat de diaconie enerzijds een zendingsinstrument was, maar anderzijds de koloniale hiërarchie door sociale, raciale en religieuze grenzen vormgaf en bevestigde. Daarmee toont dit deel dat de kerk niet slechts een religieuze instelling was dat gericht was op inclusie (beking), maar ook een wezenlijke koloniale actor die via concrete praktijken onderwerping aan de koloniale orde bewerkstelligde.

Conclusie en bijdrage

Dit proefschrift laat zien dat *Colonial Calvinism* geen kopie was van het Nederlandse voorbeeld, maar een lokaal gevormde en duurzaam verankerde orde die achter een façade van

Nederlands-Hervormde orthodoxie en culturele ‘Nederlandsheid’ schuilging. Predikanten en zendelingen balanceerden voortdurend tussen orthodoxie en aanpassing, tussen inclusie en onderwerping, en tussen de belangen van kerk en staat. Om dit mogelijk te maken was *Colonial Calvinism* gekenmerkt door strategische ambiguïteit, flexibiliteit, pragmatisme, syncretische praktijken en ongeschreven normen. Het was tegelijk een instrument van koloniale macht én een ruimte van onderhandeling, waarin men aanpassingen aan lokale omstandigheden verbloemde door in rapporten naar de metropool orthodoxie als standaard aan te houden. Deze orde was opvallend duurzaam: ook na 1800 bleef de achttiende-eeuwse kerkelijke cultuur richtinggevend.

Colonial Calvinism was de kerkelijke vertaling van een koloniale werkelijkheid waarin lokale actoren meer invloed hadden dan vaak wordt aangenomen, en waarin religie, cultuur en macht onlosmakelijk verweven waren. Dit verschuift het perspectief op ideologie-vorming: niet de metropool, maar de koloniale frontlinie was de plek waar ideeën werden gevormd, bevochten en in de praktijk gebracht.